

JUDAICA BULLETIN

Mededelingenblad van de Stichting Judaica Zwolle

Postbus 194, 8000 AD Zwolle

Internet: www.judaica-zwolle.nl E-mail: info@judaica-zwolle.nl

Verschijnt vier maal per jaar - ISSN 1384-9050

Jaargang 24, Nummer 3 / Nisan 5771 – April 2011

OPLAGE 350 EXEMPLAREN - ABONNEMENT € 8,00 - POSTGIROREKENING 259272

Lokaal joodse geschiedenis: Rijssen en Hattem

Van de redactie

Het voorjaar is weer aangebroken met zijn jaarlijkse herdenkingen van Sjoa (1 mei) en de bevrijding (5 mei). In deze aflevering van het bulletin herinneringen aan twee lokaal joodse gemeenschappen uit de mediene, die van Rijssen (Overijssel) en Hattem (Gelderland). Wim Neevel schreef twee bijdragen: één over Rabbi Keizer uit Rijssen naar wie een straat werd genoemd in een Rijssense nieuwbouwwijk, en één over de Stolpersteine die op 22 april in Hattem onthuld worden.

“Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is.” Dit zijn woorden van Gunter Demnig, de Duitse kunstenaar die de Stolpersteine heeft bedacht. De stenen worden in of op het plaveisel geplaatst ter herinnering aan joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's zijn afgevoerd en vermoord. Behalve in Hattem gebeurt dat ook in Meppel. Op 20 april zal de Duitse kunstenaar in de Woldstraat dertig Stolper-

steine plaatsen. Daaromheen wordt een programma georganiseerd door de Stichting Stolpersteine. Het programma begint om 9.30 uur in de Grote Kerk aan de Hoofdstraat in Meppel en omvat o.a. enkele toespraken, bijwonen van de plaatsing van de Stolpersteine, een lunch en het optreden van zangeres Chaja Wonsoff. Belangstellenden zijn van harte welkom.

Verder vindt u in dit bulletin een derde aflevering in de serie *Joodse humor* geschreven door Peter van 't Riet. Deze keer geen Sam en Moos, maar de Wijzen van Chelm. De wijze dwaasheid of de dwaze wijsheid van de Chelmieten, en speciaal die van hun Wijzen, is vaak hilarisch. Voor elk probleem bedenken de Wijzen van Chelm een passende oplossing. Vooral één inwoner van Chelm steekt de Chelmieten in hun dwaze wijsheid naar de kroon: Schlemiel. Veel Jiddische schrijvers hebben hun vertelkunst op de inwoners van Chelm losgelaten met de meest fantastische resultaten. Maar oordeel zelf naar aanleiding van de inleiding in de Chelmitische wijsheid in deze aflevering.

Stolpersteine voor Alexander en Hertha Adam in de Frankfurter Allee, Berlijn

We hopen dat we weer een interessante aflevering hebben samengesteld

Een mediene-rebbe: rabbi Keizer uit Rijssen

Door Wim Neevel

Op drie zuilen in het centrum van Rijssen werd in 1993 de geschiedenis van '750 jaar stad' vastgelegd. De eigen identiteit en volksaard kwam duidelijk naar voren in het gebruik van het Riessens dialect. Zo konden we lezen: “N Tweedn Weareldoorlog; dr zeent 61 Riesndr umme ekùm en 107 Riessense Jùdn wùrn vot eslept noar de kampn”. Inmiddels staat op de plek van de drie zuilen het nieuwe gemeentehuis van de fusiegemeente Rijssen.

De meer dan dertig joodse families in Rijssen vormden voor de Tweede Wereldoorlog een flinke joodse gemeenschap met een eigen synagoge in de Elsenerstraat. Van de 118 joodse inwoners die Rijssen in november 1940 telde hebben slechts 11 de verschrikkingen van de oorlog overleefd. Rabbi Keizer – Soes Manus Keizer, de laatste voorganger van de joodse gemeente in Rijssen – hoorde daar niet bij.

Keizer werd op 22 augustus 1903 geboren in Hasselt. Hij volgde een opleiding tot godsdienstonderwijzer en kwam in 1930 naar Rijssen om er *chazzan* (voorzanger) te worden. In 1942 werden alle manlijke joden in de leeftijd van 20 tot 60 jaar opgepakt, weggevoerd naar een werkkamp in Kesteren en niet eens veel later naar Westerbork. In april 1943 waren alle joden uit Rijssen vertrokken, slechts een enkeling zat ondergedoken. Rabbi Keizer was als vooraanstaande joodse inwoner al vroeg, in april

1942, opgepakt. In september 1942 werd hij naar Mauthausen, een concentratiekamp in Oostenrijk, gedeporteerd. Hoewel Mauthausen met de beruchte granietgroeve strikt genomen geen vernietigingskamp was zoals Auschwitz-Birkenau, bestond er wel een gaskamer en daar is op 16 november 1942 rabbi Keizer vergast.

Op de zesde 'Nooit meer Auschwitz'-lezing in 2009 zei Thomas Buergenthal, rechter bij het Internationaal Gerechtshof van de VN – die zelf als kind het concentratiekamp op miraculeuze wijze overleefde: “mensen praten altijd over de Holocaust in termen van 'zoveel miljoen doden', maar ik vind dat een ontorende manier om over de gebeurtenissen te praten. Je ontmenselijkt het daardoor. Het gaat juist om de individuele mensenlevens die werden verwoest.”¹

En een andere overlevende van de Tweede Wereldoorlog, de joodse filosoof Levinas, schrijft als opdracht in een van z'n boeken: “aan de meest nabijen onder de zes miljoen die door de nationaal-socialisten zijn vermoord.”²

Omdat er in Rijssen een straat naar Soes Manus Keizer is genoemd – de Rabbi Keizerstraat – wordt ook zijn gedachtenis in ere gehouden. Zo blijft ons dit “individuele mensenleven” nabij.

Maar Soes Manus Keizer was geen 'rabbi' in de betekenis van rabbijn of geleerde. De titel *rabbi* kennen we vooral als een term van respect voor een groot geleerde, zoals de RaMBaM – rabbi Moses ben Maimon – ook bekend onder de naam Maimonides (1135-1204). Het woord rabbi betekent letterlijk 'mijn meester'. In het late Misjna-Hebreeuws wordt de term *rabbi* vaak gebruikt als 'meester' tegenover de 'slaaf' (zie B.T. Berachot 10a, Misjna Soekot 2:9). De oriëntaalse joden (sefardiem) spreken het uit als 'ribbi'.³ Wel is het zo dat tegenwoordig in de synagoge elke joodse man kan worden opgeroepen voor de Tora-lezing onder de vermelding van de beleefdheidstitel rabbi – aldus: rabbi n.n., zoon

*Spelende kinderen bij het straatnaambordje
“Rabbi Keizerstraat” in een nieuwbouwwijk in
Rijssen.*

van rabbi n.n. En als afkorting staat soms op een *matseeva* (grafsteen) de letter resj. Deze letter "ר" is de afkorting voor 'rabbi', hier te vertalen met 'de heer'.

Soes Manus Keizer was dus eigenlijk geen rabbi maar godsdienstonderwijzer en verbonden aan de synagoge in Rijssen als *chazzan*. Hij was een bekende verschijning in die omgeving want de joodse inwoners van Holten, Enter en Hellendoorn kwamen allemaal naar sjoel in Rijssen. Hij werd een 'júdn-máester' genoemd. Velen herkenden hem als hij in een blauwe overall – met een groot slagmes aan de stang van zijn fiets – onderweg was. De 'máester' was dan op pad om kosjer te slachten. De aangifte van overlijden van joodse inwoners bij de burgerlijke stand werd ook meestal door hem gedaan. En zo was deze 'máester' toch wel een beetje een 'rabbi'.⁴

Het Stedelijk Museum, in de Nieuwe Kerk Amsterdam, toonde in de winter 2008/2009 op de tentoonstelling "Heilig vuur, religie en spiritualiteit in de moderne kunst" een gouache van Marc Chagall met als bijschrift: 'Rabbi met wetsrol' ca. 1930. In het NIW van 19 december 2008 stond toen het volgende berichtje: "Zo is er de onvermijdelijke Marc Chagall met zijn *Rabbi (sic) met wetsrol*. De directeur van het Stedelijk en samensteller van het Heilig Vuur, Gijs van Tuyl: "We hebben al een telefoontje van de Joodse Gemeente ontvangen, dat dat 'rabbijn'

Afbeelding van Marc Chagall 'Rabbi met wetsrol',
ca. 1930.

moet zijn." Kennelijk ligt het gebruik van het woord 'rabbi' in de joodse gemeenschap erg gevoelig!

Een gangbare betiteling voor een *chazzan* – in kleine gemeenten in de provincie (*mediene*) – was ook wel 'rebbe' (= leraar). Wat moest zo'n *mediene*-rebbe doen voor zijn karig loon? In het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland van 1894 stond een feuilleton – ongetwijfeld door Izak de Haan geschreven, die toen *chazzan* in Zaandam was – onder het pseudoniem Ben Jussuf (= zoon van Joseph). Daarin komen de volgende passages voor: "... was onderwijzer bij de Israël. Gemeente te Stroomdam, doch daaraan waren nog eenige andere functiën verbonden. Hij was tevens voorzanger, ritueel beestensnijder, substituut huwelijksinzegenaar, secretaris van den kerkeraad, ziekenbezoeker, waker bij stervenden, bazuinblazer, kerkelijk besnijder, predikant en in allerlei zaken de vraagbaak van een ieder, die een gratis advies verlangde; gelukkig, dat de synagogen geen kerktorens hebben, anders ware hij zeker ook nog klokkenist geweest".⁵ Van Izak de Haan zijn ook de gevleugelde woorden overgeleverd dat er rebbes waren die een geringer aantal guldens per week verdienden dan ze kinderen hadden.

Minimaal moest het examen voor de laagste rang van joods godsdienstonderwijzer worden afgelegd om het recht te verkrijgen op te mogen treden als 'gazzen' (oude spelling: voorzanger). De volgende gegevens zijn ontleend aan Jaap Meijers 'De zoon van een gazzen', 1967.⁶ De Permanente Commissie tot de algemene zaken van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap regelde de examens voor godsdienstonderwijzer. De godsdienstonderwijzers van de laagste rang kunnen worden aangesteld in gemeenten, waar niet meer dan veertig Israëlitische huisgezinnen wonen." "Volgens de Verordening van het Kerkgenootschap, gedateerd de 25e april 1871, moet volgens Art. 4 'De kandidaat voor den *laagsten rang*, (...) voor de commissie van examinatoren doen blijken, voldoende kennis te bezitten van het lezen en schrijven der Nederlandsche taal, de gronden dier taal, de beginselen der rekenkunde, den regel van drieën ingesloten, van de vaderlandsche geschiedenis en van de aardrijkskunde der Nederlanden.'" Om godsdienstleraar te kunnen worden waren volgens Art.6 de volgende kundigheden vereist: "a. Het lezen der Hebreeuwse taal met juiste accentuatie en bekendheid met de gronden der Hebreeuwse grammatica tot en met de werkwoorden... b. Het in het Nederlandsch vertalen van de dagelijkse

en de op Sabbath en feestdagen meest gebruikelijke gebeden, alsmede het uit het hoofd kennen en vertalen der meest gebruikelijke lofzeggingen. c. Het in het Nederlandsch vertalen van den Pentateuchus. d. De kennis van de dertien geloofsartikelen en eenige kennis van die geboden en verboden, welke ten huidige dage van toepassing zijn. e. Eenige kennis van de Bijbelsche geschiedenis. f. Het schrijven van Hebreeuwsche cursijf of Rassi-schrift. g. Aanleg om in bovengemelde vakken onderwijs te geven.”

Met een straatnaambordje, waarvan – bij navraag – de betekenis voor de spelende kinderen volledig onbekend is, eert de Rijssense bevolking een rabbi/rebbe die kennelijk veel voor de gemeenschap heeft betekend.

Noten

- 1) Uit een interview in Trouw van 27-01-09.
- 2) Autrement qu'être ou au delà de l'essence, La Haye, 1974
- 3) Gegevens ontleend aan een artikel van Dayan R. Evers in NIW 11-09-09
- 4) Het merendeel van de feiten over Rabbi Keizer komen uit een artikel van Hennie Scholten in de bundel 'Veelzijdig en Bevlogen' van Uitgeverij Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal 2005.
- 5) Gegevens ontleend aan een Crescas-webcolumn van Leo Frijda, d.d. vrijdag 23 april 2010, over Izak de Haan.
- 6) Dr. Jaap Meijer, De zoon van een gazzen, Polak & van Gennep 1967, resp. pag. 15, 17 en 18.

Hattem gedenkt zijn Joodse slachtoffers van de sjoa

Door Wim Neevel

“Een mens is pas vergeten als zijn naam vergeten is”, zegt kunstenaar Gunter Demnig. En daarom legt hij overal 'Stolpersteine' ('struikelstenen') met erop de namen van de slachtoffers van de nazi's. Hun namen mogen niet vergeten worden. 'Stolpersteine', ze worden ook wel 'Gedenkstenen' genoemd. Je komt ze tegen, verzonken in de stoep voor de huizen waarin de slachtoffers woonden, maar het struikelen is overdrachtelijk bedoeld. Het idee is dat mensen er even bij stilstaan. Het zijn vierkante stenen, tien bij tien centimeter, voorzien van een messing plaatje waarin een tekst is geslagen.

Al meer dan twintig jaar werkt Demnig aan dit project. Iedere steen maakt hij zelf met de hand en ook legt hij elke steen zelf. Hij reist daarvoor door heel Duitsland en ook naar het buitenland. En zo komt de kunstenaar Demnig op Goede Vrijdag 22 april naar Hattem om 16 gedenkstenen - 'Stolpersteine' - te leggen, met daarop een naam, geboortedatum, deportatiedatum, plaats en datum van overlijden. Hiermee gedenkt Hattem zijn Joodse stadsgenoten, die in de Tweede Wereldoorlog zijn vervolgd en omgebracht op grond van hun vermeende ras, geloof of levensbeschouwing. Iedere steen geeft een verdwenen stadsgenoot een plek terug in de plaatselijke gemeenschap.

“Tocht er door hun schimmen // Nog een stroom van lang, // Lang vergeten namen // Lang vergeten ogen? // Zullen wij nog weten // Dat wij ons vergeten // zijn vergeten? (*1)

In dit artikel willen we verder hoofdzakelijk stilstaan bij de gebeurtenissen rond een drietal Joodse families uit Hattem. (*2)

“... (de) buren hiernaast op (Achterstraat) nummer 24, dat waren Joodse mensen. Dat was Moos van Gelderen (Mozes van Gelderen, 79 jaar), Betjen van Gelderen (-Godschalk, 73 jaar) en Salomon van Gelderen (81 jaar), dat was een broer van hen, die woonde er bij in. Met die mensen hadden wij een goed contact. Mijn vader heeft hem (Moos) een paar keer gezegd of hij niet wou onderduiken, maar dat wou die niet ... en hij (vader) zegt: 'Ik kan wel een goede weg voor je vinden, dat je de oorlog overleeft, maar hij (Moos) wou geenszins. Helaas ze zijn weggevoerd. Ik heb gezien waar ze in de bus stapten op de Markt. Zakken met goederen hadden ze bij zich ... die mensen die gingen gewoon de narigheid tegemoet en ze hadden niks meer nodig. Dat is het laatste wat ik van die mensen gezien heb.” (*2a).

“Toen ze dan een paar weken weg waren, kwamen ze van de gemeente om het huis te vorderen. Dan werd dat (huis) gebruikt als opslagplaats voor de spullen van de andere joden (zoals) bijvoorbeeld meubilair, spiegels, stoelen, gasfornuizen en een gewoon kolenfornuis. Alles ging hier naar binnen ...” (*2b).

“Op 1 april 1943 kwam van de bezetter het bevel dat alle Joden die buiten Amsterdam woonachtig waren naar kamp Vught moesten. En zo is een groot deel van de Joodse gemeenschap uit Hattem met de bus naar kamp Vught gegaan, en van daaruit naar Kamp Westerbork. Hier (op een kaart uit het dossier) zie je Betje van Gelderen-Godschalk, geboren 8 juli 1869 ... Als je dan naar de kaart kijkt van de 'Joodsche Raad Cartotheek' dan zie je dat ze op 9 mei 1943 via kamp Vught uiteindelijk in kamp Westerbork terecht is gekomen. Er staat hier ook nog ... barak 85 ... (dat) was (het) ziekenhuis, ze was op dat moment ziek en desondanks is ze toch twee dagen later op de trein gezet en naar Sobibor doorgestuurd” (*2c).

En zo zijn de laatste dagen van Betje van Gelderen-Godschalk nog aardig te reconstrueren. Ze volgde een route die velen volgden: met de trein naar Hooghalen en dan via het nieuw aangelegde spoor naar Westerbork, waar opnieuw registratie plaatsvond. Op 11 mei verliet haar trein vanaf Westerbork via Assen, Groningen en Nieuweschans ons land, met Betje als één van de onvrijwillige passagiers. Veel weten we dankzij bewaard gebleven transportlijsten: *'Ik zie je naam door // anonieme vingers in // broos papier*

geslagen // daar staat je naam // hij kijkt me aan // licht op en aarzelt // om mij meer te geven' (*3). Wat kan een naam eigenlijk prijsgeven?

“... (Moos en Betje) het waren goede mensen. Ze hadden een winkeltje voor (aan de Achterstraat), met stoffen en dergelijke dingen om jurken (van) te maken en gordijnen ... maar rijke mensen waren het niet” (*2a). “Ze hadden een manufacturenzake. 'Betjen-zuur' zeiden ze altijd ... Ze hadden mooie spullen um te verkopen, maar zie was duur” (*2d). “... zo ging hij (Moos) daar (wijst in de richting van de voormalige van Heemstraschool) elke dag met een handkarretje naar toe. Dan had hij altijd zijn spullen bij zich, huishoudelijke spullen en dan bleef hij zo wat een hele dag weg. En dan kwam Betje hieruit (huis) ... gaat dan wandelen tot in de bocht om te kijken of Moos al gauw thuiskomt ...” (*2b). “De Joden in Hattem ... dat waren gewoon Hattemers. Ja, wij wisten wel dat het Joodse mensen waren, maar zie proaten ook gewoon plat net as wie doet, ja et waren gewoon Hattemers onder de Hattemers ... Op sabbat dan mochten de Joden geen vuur maken ... en dan liep ik in de Achterstraat ... en dan ... Betsie riep mien binnen ... Visser, wej effen binnenkommen, wej mien effen de lampe uutbloazen?” (*2e).

Men kan zeggen dat de Hattemer Joodse gemeenschap altijd een kleine gemeenschap is geweest. De Joodse bevolking was in 1860 gegroeid tot 32 personen en het aantal Joden dat in 1930 in Hattem woonde was 43. De Joodse gemeenschap werd gevormd door Joden uit Hattem, Heerde, Epe en Oldebroek. Op 5 maart 1873 was de eerste steen gelegd voor de nieuwe synagoge.

Vijfentwintig jaar geleden, toen wij nog in Hattem woonden, was de voormalige synagoge in de Achterstraat niet eens meer als zodanig herkenbaar. De eerste steen uit 1873 werd toen verhuuld door de afkondigingenkast van de toenmalige gebruiker, de Industriebond FNV. Eind april 2006 heeft John Marsman, die toen kantoor had in de voormalige synagoge, een plaquette aangebracht met de namen van de mensen die kort voor de oorlog en tijdens de bezetting deze sjoel nog gebruikten en die de Sjoa niet hebben overleefd (*4).

Zo lezen we op de plaquette ook de familienaam Klatser. De vier personen van dit gezin woonden op het adres Achterstraat 37a. “(Michel, 51 jaar) Klatser ... kwam uit Amsterdam, ... hij was vroeger nog bakker geweest. Op de een of andere manier was hij een beetje aan de grond geraakt. Toen hebben ze hem

naar Hattem gebracht en hij werd ondersteund door de Joodse gemeenschap. Klatser had daar een klein winkeltje ... en verkocht daar wat theedoeken en speelgoed. 's Maandags 's morgens ging ie met z'n karretje weg en dan ging ie venten met dat spul. En dan was de hele winkel leeg, ... dan had ie alles op 't karretje liggen ..." (*2e). "... het waren vriendelijke Jodenmensen, (Michel en Betje Klatser-Godfried, 63 jaar) die (een) goed contact met de buurt onderhielden, maar in alle bescheidenheid. Ze drongen zich niet op. En die jongens (Abraham, 23 jaar en Andries, 23 jaar), die gingen gewoon ... naar de lagere school in Hattem, naar de openbare school" (*2f). "... en hie (Michel) had altijd een stimpie van een potlood in de mond ... hie mocht niet roken, vanwege de gezondheid zeiden ze altijd ... Het waren geen kwoaje mensen ... nee, die waren ook niet rijk" (*2a). "Andries, luister nou naar m'n vader..... en m'n vader bood hem (dan) onderdak aan. Kom bij ons, wij hebben vier jongens en de vijfde kan er ook (nog) wel bij" (*2e). "... maar Andries die was zo goedgelovig daarin dat ie toch vertrokken is ondanks vele aanbiedingen die hij gehad heeft, ook van de familie de Haan, dat was een boerderij in de Kerkstraat" (*2g). "... maar Andries die zei dus van: ja maar als ik niet ga, dan halen ze m'n ouders op ..." (*2e). "... (Andries) kreeg een oproep van de gemeente. Hij moest zich melden in concentratiekamp Ommen en hij moest een schop meenemen. Wij hebben hem nog naar het station toegebracht. We hebben de trein zien vertrekken ... hij heeft nog naar ons gezwaaid" (*2h).

Vanuit Ommen is Andries overgeplaatst naar Westerbork. Wanneer hij daar is aangekomen is onbekend, vermoedelijk begin oktober 1942. Op 23 oktober 1942 is hij op transport gesteld richting Auschwitz. In de buurt van Kosel is hij uit de trein gehaald want hij is in Blechhammer overleden. Blechhammer maakte deel uit van de werkkampen van de organisatie Schmelt. Dat was een SS-generaal die een soort systeem van privékampjes had. Hij had toestemming om 10.000 Joden uit de transporten vanuit Frankrijk, België en Nederland te halen en die in te zetten in zijn kampen (*2i).

"(9 april 1943) ... willen jullie zo en zo laat bij het station zijn? ... we gaan afscheid nemen van een aantal Joodse mensen. En we stonden naast onze vader, die liep naar voren en zei tegen (Michel) Klatser: 'Klatser, ik wens je sterkte', waarop Klatser zei: 'Fiechter, de God van Abraham, Isaak en Jacob zal zijn volk niet

verlaten" (*2j).

In de periode 1942-1944 werden elke dinsdagochtend gemiddeld duizend kampbewoners uit Westerbork gedwongen in de veewagens te stappen. Dan begon de deportatie naar het oosten met Zuidbroek nog als een laatste stopplaats op Nederlandse bodem.

"Onze buurman Joop (Joseph, 44 jaar) Rozeband, die was ondergedoken met z'n vrouw (Reintje Rozeband, 45 jaar). Ik weet niet hoe lang of dat geduurd heeft ... maar ik weet wel dat toen ze een oproep kregen om zich te melden ... en dat ze weg moesten, toen is ie teruggekomen. Maar die mensen hadden totaal geen idee wat er met hen gebeuren zou. En toen heeft hij eerst nog boontjes gepoot ... Hij zei: 'Die boontjes heb ik wel gepoot en ik zie ze niet opgroeien, maar ik eet ze wel' (*2k).

De familie Rozeband woonde op Parklaan 18 (vroeger de Stadslaan geheten). De namen van Joseph en Reintje zijn al genoemd. Er woonde ook nog een zuster Mietje Rozeband, 53 jaar en oma Rachel Rozeband-Cortissos, 87 jaar. De familie had een manufacturenhandel en zij ventten met een grote motorbakfiets langs de boerderijen in Hattemerbroek en Wezep.

"... maar ie kwammen d'r nooit binnen hoor ... alles werd in de keuken afgewerkt ..." (*2k). "... (de gezusters Rozeband) hadden een loofhut gebouwd en als wij dan naar school gingen ... dan kwamen wij daar langs. Dan zongen ze van die jiddische liederen, dat was prachtig mooi .. We kwamen soms te laat op school ... want dan stonden we daar te luisteren ... en dan hadden ze die (loofhut) omgeplant met prinsessebonen en dus kon je ze niet zien zitten, maar je kon ze wel horen" (*2l). "... en als ze naar de kerke gingen, eh ... naar de synagoge, dan zaten de vrouwen allemoale binnen (in huis) en dat vond ik niet zo mooi altijd ... alleen de mannen gingen naar de kerke" (*2m).

Tijdens de bezetting is het overgrote deel van de Hattemse joden gedeporteerd en in de kampen vermoord. Een enkeling wist onder te duiken en op die manier te overleven. Slechts twee Joodse stadsgenoten wisten de concentratiekampen te overleven.

Het interieur van de Synagoge werd tijdens de oorlog beschadigd en de Torarollen gingen verloren. Slechts het buitenaanzicht van de Synagoge met de boogramen, de trap naar het voormalige vrouwen balkon en de rozetten voor de kandelaars in het plafond zijn bewaard gebleven.

De in de oorlog omgekomen Joodse burgers uit Hattem, Heerde, Epe en Oldebroek worden tot nu toe herdacht middels een plaquette aan de buitengevel van de voormalige Synagoge (*5).

Elke 4 mei herdenkt Nederland zijn oorlogsdoden. Door het gebruik van 'Stolpersteine' bij de voormalige huizen van slachtoffers krijgen zij allen een eigen monument. Door het unieke opschrift is er erkenning voor hun individuele lot.

Gunter Demnig wil het abstracte weten over oorlogsslachtoffers concreet voelbaar maken. Hij wil de slachtoffers weer plaatsen in de buurt waar ze woonden, waar de kinderen op straat speelden en de volwassenen hun buurtpraatjes hielden. Ze stapten uit de deur van dit huis, keken hier door het raam. Mensen leefden vreedzaam met elkaar en opeens waren sommige huizen leeg ... Gunter Demnig brengt de herinnering aan hen terug naar hun woonplek (*6).

De 'Stolpersteine' in Hattem worden m.m.v. leerlingen van de zes basisscholen gelegd. Opperrabbijn Jacobs spreekt het gebed uit bij twee steenleggingen in de Achterstraat 24 en 37a. Verder zal er passende Joodse muziek worden gespeeld tijdens de steenleggingen. Het programma van de steenleggingen op deze 22e april duurt van 13.00 – 16.00 uur. Een afsluitende bijeenkomst vindt om 16.00 uur plaats in 'de Marke' aan de Daendelsweg 2.

Programma 22 april 2011

13.00 - 16.00 uur: Leggen van de Stolpersteine, m.m.v. leerlingen van de 6 Hattemse basisscholen

Opperrabbijn Jacobs spreekt het gebed uit bij 2 steenleggingen in de Achterstraat 24 en 37A

Duo NIHZ verzorgt passende Joodse muziek tijdens de steenleggingen

13.00 uur: Achterstraat 24, drie stenen voor de familie van Gelderen

13.30 uur: Achterstraat 37A, vier stenen voor de familie Klatser

14.00 uur: Parklaan 18, vier stenen voor de familie Rozeband

14.30 uur: Veldweg 9, een steen voor Georg Cohn

15.00 uur: Veldweg 17, twee stenen voor de familie van Gelder-Bakker

15.30 uur: Burg. Heemstralaan 1, twee stenen voor de familie Gerson-Lippers

16.00 - 17.00 uur: Afsluitingsbijeenkomst in de foyer van MFC 'de Marke', Daendelsweg 2, te Hattem m.m.v. Burgemeester J.W. Wiggers, Louk de Liever, een overlevende, en het Koor Decibel

Noten en bronnen

(*1) Een gedicht van Victor E. van Vriesland.

(*2) Gegevens ontleend aan de DVD's "Zij woonden onder ons – Herinneringen van Hattemers aan hun Joodse medeburgers". De vermelde leeftijd is de leeftijd bij hun overlijden.

(*2a) Frans van Es.

(*2b) Johan van Es.

(*2c) Conservator Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Guido Abuys.

(*2d) mw. Van Weeghel.

(*2e) Theo Visser.

(*2f) Arend Jan van der Worp.

(*2g) Kobus Mulder.

(*2h) Jan Mulder.

(*2i) Gebaseerd op informatie van Guido Abuys.

(*2j) Jan Willem Fiechter.

(*2k) Mary Duerink-v.d.Beek.

(*2l) mw. W.C. Neuteboom.

(*2m) mw. Dick de Weerd-v.d.Beek.

(*3) Uit Sterrenlied, een gedichtje van Guus Luijters.

(*4) Gegevens ontleend aan uitgave nr.121 van Heemkunde Hattem en de folder 'De Synagoge Achterstraat 33 Hattem'.

(*5) Informatie op www.stolpersteine-hattem.nl.

(*6) Gedeeltelijk ontleend aan de informatie over het Stolpersteine project van Borne.

JOODSE HUMOR 3 (De Wijzen van Chelm)

Door Peter van 't Riet

Wie denkt dat joodse humor vooral bestaat uit witzes over Sam en Moos, komt bedrogen uit. Alleen al in de selectie uit Max Tailleurs moppen met de titel *Sam en Moos*, vorig jaar uitgegeven bij Nijgh & Van Ditmar, komt men – wonderlijk genoeg – nauwelijks moppen over Sam en Moos tegen. Wel heel veel moppen over Bram en Moos. Nou ja, noem dat maar een klein verschil, of je Samuël of Abraham bent... Er zijn echter in de joodse humor heel veel meer genres. Een daarvan is die van de Wijzen van Chelm. Daarover gaat deze aflevering.

Maak kennis met de wijsheid van Chelm

Al langer dan vijftig jaar had de koster van Chelm de gelovigen opgeroepen naar de synagoge te gaan. Elke feestdag ging hij 's morgens de huizen langs en riep, kloppend op de luiken, de mensen uit hun slaap: "Tijd voor de dienst! Tijd voor de dienst". Maar nu was hij oud en zwak geworden. Op zekere sjabbat kwam de helft van de gemeenteleden te laat in de dienst, omdat de koster niet meer zo snel als vroeger zijn ronde had kunnen maken. Het probleem werd voorgelegd aan de Wijzen van Chelm. Zij dachten na en dachten na en dachten na.

Op een dag verscheen er een wagen in Chelm met twee stevige kerels. Die gingen alle huizen langs en verwijderden overal de luiken van de ramen. Met een wagen vol luiken reden zij naar het huis van de koster en begonnen de luiken een voor een zijn huis in te dragen. "Wat doen jullie nu?" vroeg de koster verbaasd. "Vanavond komen de Wijzen bij je en zij zullen het uitleggen," antwoordden de kerels.

's Avonds kwamen inderdaad de Wijzen en ten aanhoren van de hele stad verklaarde een van hen: "Jij, onze goede koster, vijftig jaar lang ben je door weer en wind de huizen langs gegaan om op de luiken te kloppen. Nu ben je oud en zwak geworden. En waarom zou je nog naar buiten gaan langs de luiken als we je de luiken ook thuis kunnen bezorgen? Nu kun je voortaan in je warme huis blijven en toch op alle luiken kloppen. Het was niet makkelijk om op dit idee te komen, maar wij, de Wijzen van Chelm, kunnen oplossingen verzinnen waar niemand anders op komt." Nadat hij dit gezegd had, klopten de Wijzen elkaar op de schouders en alle bewoners van Chelm waren trots op hun Wijzen en vroegen zich af waarom zij het geval van de koster niet eerder aan hen hadden voorgelegd.

De verhalen over de Wijzen van Chelm gaan vrijwel altijd over eigenaardige situaties, waarin

een oplossing wordt gevonden voor de helft van een probleem, terwijl de andere helft ervan over het hoofd wordt gezien. Soms ook is er sprake van "dwaze wijsheid" waarin het goede antwoord wordt gevonden, maar via een dwaze redenering. Als aan de rand van Chelm een nieuwe school gebouwd is, en men tot de conclusie komt dat de school eigenlijk in het centrum van de stad behoort te staan, maar het verplaatsen van de school op verzet stuit, omdat het nieuwe gebouw dan wel eens beschadigd zou kunnen worden, dan besluiten de Wijzen in hun ondoorgroondelijke wijsheid om dan maar het centrum van de stad naar de school te verplaatsen in plaats van de school naar het centrum.

Dwaze wijsheid treft men in Chelm niet alleen aan op het niveau van de gemeenschap. Ze werkt in alles door, ook in het persoonlijk leven van de bewoners.

Een jonge geleerde in Chelm, onbekend met aardse zaken, was verbluft toen zijn vrouw op een ochtend beviel van een kind. Holder de bolder rende hij naar de rebbe. "Rebbe," riep hij uit, "er is iets buitengewoons gebeurd! Leg het me alsjeblieft uit. Mijn vrouw is zojuist bevallen van een kind en we zijn nog maar drie maanden getrouwd! Hoe kan dat? Iedereen weet toch dat het negen maanden duurt voor er een baby komt?" De rebbe, die een wereldberoemde Wijze was, fronste zijn wenkbrauwen en zei: "Mag ik je vragen, heb je drie maanden samengeleefd met je vrouw?" "Ja." "En heeft zij ook drie maanden samengeleefd met jou?" "Ja." "En samen hebben jullie ook drie maanden samengeleefd?" "Ja." "Wel, je kunt toch rekenen: wat is drie maanden plus drie plus drie?" "Negen maanden, rebbe." "Oi, wat is dan je probleem?"

Heeft Chelm echt bestaan?

Chelm bestaat. Nog steeds. De Oekraïense naam voor *Chelm* luidt *Kholm*. Het heeft de betekenis

“heuvel”. Chelm is vandaag een stad in Oost-Polen met (in 2007) bijna 68.000 inwoners. Het ligt ten zuidoosten van Lublin ca. 25 kilometer van de grens met Oekraïne. Het is een industriestadje, maar bezit talrijke historische monumenten. Ten noorden en oosten van de stad ligt het Chelm Landschaps Park. Best leuk om eens aan te doen als je in de buurt met vakantie bent.

Hoe Chelm tot het prototype van “dwaze wijsheid” is geworden? Dat heb ik nog niet kunnen achterhalen, of althans... Er bestaat een verhaal over. “Nadat God de wereld had gemaakt, vulde Hij de aarde met mensen. Daarna zond Hij hun een engel met twee gevulde zakken, één vol met wijsheid en één vol met dwaasheid. De tweede zak was veel zwaarder dan de eerste. Dus na verloop van tijd liet de engel de zak over de aarde slepen. Spoedig bleef de zak haken achter een bergtop en scheurde, waarna alle dwaasheid eruit viel en in Chelm terecht kwam.”

Maar in de verhalen over Chelm is Chelm allang niet meer dat schattige stadje in Polen. Chelm heeft legendarische proporties aangenomen en is het 19^e eeuwse Polen of Oekraïne allang ontgroeid. In Chelm kan men tegenwoordig van alles vinden: behalve paarden en wagens, een treinstation, wegen die eindigen bij een steilte, een hospitaal dat aan de voet van de steilte gebouwd is om de gewonden te verplegen die de diepte zijn ingereden. En zelfs een flatgebouw dat zo hoog is dat het “wolkenkrabber” wordt genoemd. In dat gebouw komen de Wijzen bijeen om na te denken over de problemen die hun worden voorgelegd. Is het een moeilijk probleem, dan vergaderen zij op de hoogste verdieping, is het een eenvoudig probleem dan op de laagste verdieping. Je moet wel een Wijze van Chelm zijn om dat te kunnen bedenken.

Chelm wordt dus bewoond door dwazen. Dat weet inmiddels iedereen, ook de huwelijksmakelaar. Als hij in een aangrenzend stadje langs het huis van de dwaze Lemel komt en hem huilend aantreft omdat hij geen vrouw kan krijgen, dan weet de makelaar wel raad. Er is maar één plaats waar Lemels bruid vandaan kan komen: Chelm. En zijn bruid heet Tzipa, al even dwaas als Lemel zelf. Maar dat kan de vreugde van Lemel niet temperen. Van blijdschap eet hij alle blintzes op, die zijn moeder heeft gebakken en ook daarna danst hij nog van vreugde in het rond. Dan komt zijn moeder thuis en vraagt hem waarom hij zo blij is. Antwoordt Lemel: “Ik heb alle blintzes opgegeten en ik was bang dat de kat

het zou verklikken, maar de huwelijksmakelaar hier heeft de kat bevolen zijn mond te houden.”

De bronnen van Chelmse wijsheid

Wat zijn de bronnen van de Chelmse wijsheid? Dat wil zeggen, de literaire bronnen. Waarvan kennen we de beslissingen van de Wijzen van Chelm? In ons Nederlandse taalgebied zijn de Wijzen van Chelm vooral bekend geworden door de verhalen van de Nobelprijswinnaar Isaac Bashevis Singer. Zo staan er een aantal in zijn boek *Stories for Children*, dat in het Nederlands vertaald werd door Bartho Kriek met als titel *Kinderverhalen* (De Arbeiderspers, 1996). Prachtig is ook de uitgave *Toen Schlemiel naar Warschau ging en andere verhalen* geschreven door Singer, vertaald door Mischa de Vreede, geïllustreerd door Margot Zemach (Uitgeverij De Fontein, De Bilt, zonder jaartal). Maar niet alleen Singer, ook veel andere schrijvers hebben hun vertelkunst op Chelm losgelaten, zoals Scholem Aleichem (1859-1916), J.J. Trunk (1887-1961), Solomon Simon (1895-1970) en Aaron Zeitlin (1898-1973). Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van beide genoemde boeken van Singer en van het boekje *The Wise Men of Chelm* van de hand van psycholoog en schrijver Samuel Tenenbaum (Collier Books, New York/London, 1969). Ook op internet is er inmiddels het nodige over Chelm en zijn Wijzen te vinden. Er is zelfs een korte animatiefilm over de Wijzen van Chelm verschenen *Village of Idiots*.

Wie zijn nu die Wijzen van Chelm?

Op een wintermorgen zaten aan een lange tafel in het gemeenschapshuis Gronam Os, de wijste man van Chelm, en zijn vijf Wijzen Malle Lekisch, Zeinvel Geitebreier, Treitel Dwaas, Sender Ezel en Schmendrik Sufkop. Ze zagen er vermoeid uit en hadden rode ogen van slaapgebrek. Zeven dagen en nachten dachten zij nu al na over een groot probleem: de schatkist van Chelm was leeg en al vele weken hadden zij geen salaris meer ontvangen. Dan komt de rijke vrek Zalman Kwibus binnen en vraagt om raad. Hij wil weten hoe hij eeuwig kan blijven leven en zal daar vors voor betalen. Maar de Wijzen komen er niet uit. Alleen Schlemiel, het hulpje van de Wijzen, weet er wel raad op.

Een van de bekendste inwoners van Chelm is Schlemiel, die niet altijd een huismus was geweest, en ooit stond zijn vrouw niet met groenten op de markt. Zijn schoonvader was een bemiddeld man, maar toen Schlemiel eenmaal getrouwd was, gebruikte hij de bruidschat om in

de handel te gaan, en daar bleef niet zo veel van over. Zijn ondernemingen eindigden als volgt. Na veel mislukkingen besloten hij en zijn vrouw op de markt brandewijn te gaan verkopen aan de dorstige marktbezoekers. Voor 3 grosz per glas. Maar die prijs was te hoog en na één klant was het gedaan. Ontmoedigd begon Schlemiel dorst te krijgen. En waarom ook niet... voor de 3 grosz die hij zo juist verdiend had, kocht hij van zijn vrouw een glas brandewijn. Enige tijd later kreeg ook zijn vrouw dorst. Daar wist Schlemiel wel raad mee: voor haar drie grosz kon zij bij Schlemiel wel een glaasje kopen. Toen de avond viel was het vaatje leeg en hadden zij aan een hele dag werken slechts 3 grosz verdiend. Hoe zij hun hersens ook pijnigden, ze konden maar niet begrijpen wat er fout was gegaan. Vanaf die dag stond zijn vrouw met groenten op de markt en zorgde Schlemiel voor de kinderen en de kippen.

Maar Schlemiel deed natuurlijk meer. Heel veel meer. Daar getuigen talrijke verhalen van. Zo ging hij eens op reis naar Warschau. Lopend nog wel. 's Nachts legde hij zich te rusten onder een boom en zette zijn laarzen met de neuzen in de richting van Warschau om er zeker van te zijn de volgende dag in de goede richting verder te lopen. In het donker kwam er een snoodaard langs die zijn laarzen een halve slag draaide. De volgende ochtend kwam Schlemiel tot zijn stomme verbazing aan in een stadje dat als twee druppels

water op Chelm leek. Alles, ja, letterlijk alles was er hetzelfde. Zelfs was er een huis als het zijne met een echte mevrouw Schlemiel erin. Alle mensen deden alsof ze Schlemiel kenden, want nog gister had hier ook een Schlemiel gewoond. Toen ging er bij Schlemiel een lichtje branden. Hij had Chelm verlaten en de volgende stad waar hij was aangekomen, was weer precies zoals Chelm. Als hij dit tweede Chelm zou verlaten, zou ook de volgende stad weer precies zoals Chelm zijn, enzovoort, enzovoort, enzovoort. Het had dus geen zin Chelm te verlaten. En dikwijls als hij zat te piekeren over de vreemde gang van zaken in de wereld en hij meer en meer in de war raakte, begon hij in zichzelf te neuriën: "Wie weggaat uit Chelm, komt terug in Chelm. Zij die blijven in Chelm, zijn zeker in Chelm. Alle wegen leiden naar Chelm. De hele wereld is één groot Chem."

En welke raad gaf Schlemiel nu aan Zalman Kwibus die eeuwig wilde blijven leven? Wel eenvoudig. Schlemiel had de bevolkingsregisters van Chelm eens goed bestudeerd en hij had ontdekt dat in de armenwijk Dalfunka nog nooit een rijke was overleden. Dus, concludeerde hij, moesten de rijken daar wel eeuwig leven. Zalman Kwibus zou dus een huis in Dalfunka moeten bouwen om daar als rijke eeuwig in leven te kunnen blijven.

Het wijze oordeel van de Wijzen van Chelm

De Wijzen van Chelm wordt regelmatig om een oordeel gevraagd. Vaak kiezen zij een straf die goed past bij de veroordeelde. Eens kocht een inwoner van Chelm op vrijdag een vis om hem te koken voor de sjabbat. Hij nam de levende vis mee onder zijn jas, maar onderweg sloeg de vis hem met de staart in zijn gezicht. De Chelmiet was zo verontwaardigd dat hij met de vis naar het gerechtshof van Chelm stapte om de vis te laten berechten. De Wijzen van Chelm veroordeelden daarop de vis tot de verdrinkingsdood. Bij een andere gelegenheid veroordeelden zij een lastige vogel tot een val in de diepte vanaf een hoog gebouw. Fantastisch, zulke rechters, die rekening houden met de omstandigheden van de veroordeelde, niet waar?

Niet alleen de Wijzen van Chelm zijn slimme mensen, ook de gewone bewoners kunnen er wat van. Ik vertelde al van de koster die elke feestdag op de luiken van de gemeenteleden klopte om hen naar de synagoge te roepen. Wel, in de winter als er verse sneeuw lag, was overal in de stad het spoor van de koster te zien. Dat vonden de meeste bewoners niet fijn, want op die manier konden zij,

*De Wijzen van Chelm – Margot Zemach
(Bron: Toen Schlemiel naar Warschau ging en
andere verhalen, De Fontein NV, De Bilt, zj.)*

als zij opstonden, nooit genieten van het maagdelijk wit van de verse sneeuw. Na veel gewik en geweeg kwam de oplossing. Er werden vier vrijwilligers gezocht die 's morgens vroeg als er verse sneeuw lag, de koster op een tafel moesten hijsen en hem zo langs de luiken moesten dragen. Dan zouden de bewoners toch gewekt kunnen worden en de koster zou geen sporen achterlaten in de verse sneeuw. Zo zie je maar, een bevolking die geleid wordt door Wijzen, wordt daardoor vanzelf ook wijs.

Sommige thema's in de verhalen komen in diverse varianten terug. Zo is er de onhandige oplossing voor een probleem. Als het probleem daarmee is opgelost, bedenkt iemand een handiger oplossing. De vreugde daarover is zo groot, dat men spontaan de gekozen oplossing terugdraait, uiteraard op de onhandige manier, om vervolgens het probleem nogmaals op te lossen, maar nu veel handiger! Luister maar. De stad besloot dat er een synagoge moest komen en de sterkste mannen werd opgedragen stenen van de berg te halen voor het fundament. De sterke mannen kwamen van de berg af met zware stenen op hun schouders. "Dwazen," riep de veldwachter, "jullie hadden de stenen van de berg af moeten rollen." De mannen waren zo onder de indruk van deze excellente gedachte dat zij de stenen weer op hun schouders namen en de berg opdroegen. Boven aangekomen

legden ze de stenen neer en begonnen ze naar beneden te rollen. Logisch toch, waarom zou je het jezelf moeilijk maken, als het ook makkelijk kan?

De inwoners van Chelm waren tobbers. Dus schreven zij een vergadering uit om iets te doen aan het probleem van het tobben. Er werd een motie opgesteld die veel steun kreeg, waarin Jossel, de schoenlapper, door de hele gemeenschap zou worden onderhouden met een roebel in de week om voor iedereen te tobben. De motie zou wel worden aangenomen, want iedereen sprak zich er voor uit. Totdat een van de Wijzen van Chelm opstond en de fatale vraag stelde: "Als Jossel een roebel in de week verdient, waarover zou hij dan moeten tobben?"

Bronnen

- I.B. Singer, Kinderverhalen, De Arbeiderspers, 1996.
- S. Tenenbaum, The Wise Men of Chelm, Collier Books, New York, 1969
- http://en.wikipedia.org/wiki/Jewish_humour#Chelm
- http://en.wikipedia.org/wiki/Che%C5%82m#.22Wise_Jewish_Men_of_Chelm.22
- http://www.myjewishlearning.com/culture/2/Humor/What_is_Jewish_Humor/The_Schlemiel.shtml

---

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE NEEMT AFSCHIED VAN MARCO GROEN

Afgelopen winter heeft Marco Groen zijn werk voor de tentoonstellingscommissie beëindigd. Hij heeft zich er sinds de oprichting op 5 mei 1992 voor ingezet. De geschiedenis van Joods Zwolle ligt Marco na aan het hart. Samen met Jaap Hagedoorn heeft hij ook het boekje: "Gids langs de geschiedenis van Joods Zwolle" samengesteld. Zijn kennis over dit onderwerp is groot. Namens alle leden van onze commissie en het bestuur van Stichting Judaica wil ik hem hartelijk danken voor zijn jarenlange bijdrage.

Riwkah Hamburger

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING VOORJAAR 2011

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2010-2011 en op onze website.

1-5 Tentoonstelling "Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: € 3,00.

11-5 Jom Ha'atmaotviering – Viering van de onafhankelijkheidsdag van Israël. Het

programma wordt t.z.t. bekend gemaakt. Organisatie: Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle en de Joodse Gemeente van Zwolle. Plaats: Synagoge van Zwolle, Samuel Hirschstraat 8. Tijd: 19.30 uur.

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt € 8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwenbalkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: € 3,00 per persoon; voor kinderen € 2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, en andere regionale en landelijke organisaties die een soortgelijke doelstelling hebben.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. Penningmeester Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 juli 2011. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van juni te zijn ingeleverd via info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

Tot de werkgroep cursussen zijn toegetreden Johan Dekker en Arie Driesprong.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwwah Hamburger (voorzitter), Hanneke Brem, Michael Canter, Wil Cornelissen, Marguerite Groot-Segond, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Johan Dekker, Arie Driesprong, Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Via dit e-mailadres kan men toezending van het cursusprogramma of andere informatie vragen.

RONDLEIDINGEN IN SYNAGOGES

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: € 3,00 voor volwassenen, € 2,00 voor kinderen.